

Անոր շուրջ ծիւ կու տան կը ծաղկին, գոյն կ'առնեն, գոյն կու տան Դաւիթ Սալաճորցիի յիշած ու նուագած հայանուն նաշխուն ծաղկներ: Այդ ծառն է պատկեր ոստաքանց հայութեան. ան չի մնար միշտ իր փառքին մէջ. անոր բունէն վեր այլեւս չեն շուրջուր իր կայտառ հայ մանուկներ:

«Ջարդուած են անոնք, անթաղ, չորս հովերուն ցանուցիր,

Ու մընացած խեղճներն ալ ծառն այցել չեն յանդգնիր»:

Ալ անկէ վերջ մենիկ ծառին ճեղքերը կը դառնան կ'ըլլան լալագին սրինգ: Այդ պտղատու ծառը չար նախանձին աչքէն չի վրիպիր:

«Մինչեւ որ ալ Արիւնարբուն — որ անծանօթ չէր սակայն — իր տապալումը հարուածեց բունն ու արմը ծառին պատուական: Դարամարտիկ բունն հուսկ ինկաւ գազաններուն առաթուր»...

Իսկ անոր ջովն ու ծիւերն կ'ըլլան խուժերու և երկոտանի խոզերու կուր...

«Չանոնք լալու՝ աստղերն համայն թէ աչք ըլլան չեն բաւեր,

Չանոնք լալու՝ ծովեր, ովկեան թ'արցունք ըլլան չեն բաւեր...

Կապոյտ երկնի գմբէթն անգամ անոնց դամբան՝ չի բաւեր:

Ամբողջ հաւքերն — հովերն անգամ անոնց հոգւոց՝ չեն բաւեր»:

Վէմեան յուսահատ չէ, նահատակներուն խեղճներու աշխատանքին վրայ յոյս դրած, կ'երգէ հայ վերածնունդի երգը. մահայուշ հայրենիքէն դէպի հիւսիս գաղթողները ներուժ բազկով արգէն Նոր Արաբիկը կերտած են:

Վէմեանի սրինգը բնաշխարհի եղէգէն շինուած է, հին եղանակը կ'ողբերգէ, անկեղծ է իր երգին մէջ, իր զգացմունքը կը բխի հայրենիքի սրտէն, իր սուգը ուղղակի գերեզմանի խաչքարերուն քսուելով կը հասնի մեզի:

Յ. Պ. ԳԱԼԵՄԵԱՆ «Ղեւնդ Արք. Գուրեան» իր կեանքն ու գործը. 1934 տպ. Սահակ-Մեսրոպ. Գահիրէ:

Գրքին իբրեւ յառաջաբան կարելի է ընդունիլ առ հրատարակիչ խմբագրող Գալեմեանի Գահիրէի առաջնորդ Մամբրէ Եպիսկոպոսի նամակը, ուր կը կարգանք հետեւեալը.

«Աշխատութեանս սեղանին վրայ պրակ առ պրակ իրարու վրայ կը բարձրանան նահատակ Գուրեան Սրբազանի յիշատակին նուիրուած ձեր այնքան սիրուն, ճաշակաւոր, կովիկ և գնահատելի աշխատութիւնը, որուն մէջ խնամեալ ընտրութեամբ և խելացի դասակարգութեամբ՝ եկած բազմած են Ամերիկայի Հայոց մարտիրոսեալ Առաջնորդին բերեղ մտածումները»:

Այս հատորը երեք մասի բաժնուած է. — Ա. մասը կը պարունակէ պատմիչ ու խումբագիր Ալոյսանեանի գրած կենսագրականը, որ մանրամասնօրէն կը հիւսէ նահատակ սրբազանին եկեղեցական, գրական կեանքի պատմութիւնը, դատաւարտելով ոճիւրը և ոճիւրն յղացողները: Այդ կենսագրականն ինքնին յուշարձան մըն է, պերճօրէն քանդակուած:

Ողբացեալ Գուրեան պատմական և հետաքրքրական դէպք մը դարձաւ նահատակուելով: Ազգային Եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն մէջ եղած են շարք մը եկեղեցականներ որոնց պատմութիւնը աւելի հետաքրքրական է, սակայն չգրուեցաւ, հատորի մէջ չամփոփուեցան Մելքիսեդեկ Սրբեպ. Մուրատեանցի, Բարդուղիմէոս Պուրսայի սրբազանին, Շիշմանեան (Գիրուկ) Կարնոյ սրբազանին, Արշարունի Արքեպ. և այլն պատմութիւնը: Անոնց նման կենսագրական հատոր մը պիտի չունենար ողբացեալ Գուրեան սրբազանը՝ եթէ ոճրագործ ձեռքեր զինքը վայրագօրէն չնահատակէին:

Բ. մասը ընդարձակ է, Գուրեան սրբազանի երկերէն քաղուած ու դասաւորուած օժուն մտքեր՝ որոնց մէջ կը խտանան հեղինակին հոգեշունչ գաղափարները:

Անոնք արժէք ունին բարոյական պարտաւորիչ սկզբունքներ ներշնչելով ընթերցողին:

Գ. մասը կը պարունակէ Եղեռնէն ետքը մամուլի մէջ տեսնուած գրութիւնները. այս և «Արձագանգ Մամուլ» էջերն աւելի խնամքով կարելի էր պատրաստել:

Ա. Յ. ՃԵՊԵՃԵԱՆ. — «Ժառանգականութեան նորաձեւը». Հալէպ, տպ. Գուլէճ 1934.

Հեղինակին ուրիշ գործերն են՝ «Սեռն ու սէրը» տղոց համար. «Սեռն ու սէրը» աղջկանց համար: Այս երկուքն ինծի անծանօթ են: Գալով «Ժառանգականութեան նորաձեւ»ին, կարգացողը հոն պիտի գտնէ ըստ նորագոյն գիտական ուսումնասիրութեանց կարգ մը հին ծանօթութեանց հետ նորութիւններ, որոնք փորձառական քննութեանց արդիւնք են: Կենդանական գործարաններու՝ բջիջներու և անոնց կազմուածքին, անոնց պաշտօնին, անոնց կերմութեան և անոնց վրայ ընդարձակ տեղեկութիւններ. ժառանգական ինդիւններու վրայ լրջօրէն վերլուծումներ, գիտնականութեան և ֆրանկախօտ շատ համառօտ ակնարկներ, սեռի բարեշրջումներու վրայ զանազան տեսութիւններ. մէկ խօսքով անգիտաց անպէտ և գիտուններու յարմար հետաքրքրական աշխատասիրութիւն գնահատելի:

Ա. Ա. ԲԱՆՏԻԿԵԱՆ. «Արաբիկը» և շրջանի զեւերը, պատմական — ազգագրական համառօտ տեսութիւն. Տպ. «Վահագն» Հ. Յակոբեան. Պէյրութ 1934.

Հեղինակը ազգային տառն տակաւին հինգ տարեկան՝ 18 տարեկներէ վերջ գրի կ'առնէ ինչ որ իր երկրին վրայ կարգացած է ծանօթ գրքերու մէջ. գիրքը կը նուրբէ իր «Իննէ»ին — մեծ մօր, որ զինք ազատած է Արաբիկէն մինչեւ Ֆրանսիայ ուսին է Արաբիկէն մինչեւ Ֆրանսիայ: Աշխարհավրայ շաղկաւ տարած: — Աշխարհավրայ զանազան տեսութիւններէն գրական ու պատմական տեսութիւններէն աւելի հետաքրքրական են ազգագրականները. շատ ընդարձակօրէն կը գրէ հայկական ամուսնութեան արարողութեանց

և սովորութեան վրայ, այդ մասը ամէնէն աւելի խնամուածն է. բնաշխարհի միւս գաւառներու նման նկարագրութիւններ են. քիչ տարբերութեամբ միեւնոյն տեղեկութիւնները կը գտնենք Լալեանցի «Ազգագրական Հանդէս»ին և Ս. Գալեանի «Բիւրական» շարաթաթերին մէջ: Հեղինակին ամէնէն մեծ աղբիւրներն եղած են՝ Չամչեանի, Սրուանձտեանցի, Լիւրիկեանի, Յ. Կ. Ճանիկեանի, Լինչի երկերը: Տարագրութեան մասին շատ համառօտ անցած է: Հետաքրքրական են տնական բժշկութեանց բաժինը, բառարանը:

Պատմական տեսութիւնները աւելի ընդարձակ տեղ մը գրաւելու էին, ինչպէս գրուած են զբաղմունքի բաժինը, ուր պատմական տեսութիւնները շատ խնամքով եղած են:

Առհասարակ այս երկասիրութիւնը թէև գիտական զրութեամբ պատրաստուած չէ, սակայն վերին աստիճանի գնահատելի է, զի ասով փրկուած կ'ըլլայ բնաշխարհի հարազատ հայութեան մէկ մասին ազգագրական պատմութիւնը. իցի՛ւ թէ Բախտիկեանի օրինակին հետեւողներ գտնուէին:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

«ՈՍԿԻ ԱՐԻՇԻՆ ՏԱԿ»

Մերժուած ու հաշտուած տիտղոսն է դա գործին՝ որով քսաներորդ դարու մեր աշխարհիկ գրականութեան քնարերգական բաժնին մէջ՝ խորհրդապաշտ զարոյցի մը արշալոյսը կը բանար ողբացեալ Միսաք Մեծարենց:

Ու այդ գործը, Մեծարենցի հոգւոյն անդրանիկ ծնունդը, լոյս աշխարհ կու գար նոր անունով մը. Ծիածան:

Ծիածան մը արդարեւ ինքն ալ՝ Մեծարենց: Իր օրերուն իսկ՝ Արփիարի նման անկեղծ արուեստագէտներ նշմարեցին իր մէջ գոյներու և թրթռումի, բնութեան ու խորհուրդի ներդաշնակութիւններ, սակայն յաջադկոտ հոգիներ՝ ինչպէս գործին ա-

նունը, նոյնպէս քերթողին գրական եզակի արժէքն ու համբաւն ուղեցին իր խանձարուրդին մէջ խեղդել այնպիսի սեւ ու թուշակի գրութիւններով՝ զորս ամանց ամօթի եւ զգուանքի չէ կարելի յիշել և մանաւանդ չզարմանալ կուրութեան մը վրայ որ ըսել կու տար Ենովք Արմէնի՝ որպէս թէ Մեծարենց իր արուեստով կարենար «Մեր Բանաստեղծութեան անարին եւրակներուն մէջ անդամանելի աւերներ գործել, վատարտարակ համաճարակի մը թոյնը կաթեցնելով հոն»¹։

Տարբախտ ու աննման քերթող, որ լաւագոյն գնահատանքի արժանի էր իր մահացու օրերուն իսկ, և կ'արժէր որ իր անուշ արեւն երկար ճառագայթէր՝ մեզի աւանդելու համար դեռ սիրոյ և կարօտի աննման էջեր, «հողին ու ջուրին ու քարին հետ» իր խորհրդաւոր ապրումէն յղա՛ղած աննիւթ բուրումներ և անտեսանելի շողեր։ Բայց իր արշալոյսն արդէն բեղուն է, այնքան գունեղ ու լուսայեղց, այնքան խորհրդաւոր ու հոգեւոր, որ կարծես լիովին գուշակել ու զգացնել կու տայ մեզի քաղցրիկ ու ցոլաբոյր այգը, միջօրէն աւելափայլ, իր իրիկնավերջը գաղջ ու բեկբեկ, ու իր լուսինը «Տիրամօր քաղցր, թախճազին լացող նայուածքին պէս ժրպտուն ամպերու շէկ շղարշին մէջէն» լուռ և աղօթաւոր ցայգին։

Քսանեհինգ տարի կ'անցնի այն օրէն՝ երբ Մեծարենցի ծաղիկը խամբեցաւ այս արեգակին տակ։ Բայց սիրոյ և զմայլումի արցունքներ իր գեղեցիկ հոգւոյն և իր անզուգական արուեստին համար թափուած՝ կարող են իրեն ապահովել աւելի քան 25 դարերու փառք մը որ պիտի ապրի և թրթռայ իր արուեստին հետ և անոր համար։

Մեծարենց «սանկ բանաստեղծ» մը չէ մեզի համար, ինչպէս իր ամօթխած պարզութիւնը կը թոթովէր շիկնելով, մանաւանդ թէ, 25 տարի վերջ արդէն կատար-

ուած է իր իղձը որ կտակի մը սրբութիւնը կը բուրէ. «Իմ մտահոգութիւնս, իմ մեծ ծարաւս իսկատիպ գրականութեան մը իրականացումն է»։

Եւ արդարեւ, այսօր ամէնքս կը խոստովանինք անվերապահօրէն՝ իսկատուութիւնը այդ գրականութեան որ իրականութիւն մ'է, ու կը խոստովանինք նաեւ թէ իսկապէս նոր շաւիղ մ'է զոր ինք Մեծարենց միայն բացաւ մեր մէջ, ինքը միայն կտրեց զայն փայլակի մը պէս ու իրմէ վերջ ոչ ոք, ոչ մէկ տեղ։

Մեր նոր քնարերգութեան մէջ ոչ վարուժան՝ իր շքեղ և Հիւկոյեան պերճանքով, ոչ Տէրեան՝ իր աշնային տխրութեամբ, լքումի և մոռացման թախճութեամբ, և ոչ Թումանեան իր հովուական ու հայրենի երգերով՝ այնքան և այնպիսի ինքնութիւն մ'ունին, որքան Մեծարենց իր փոքրիկութեան մէջ այնքան խորհրդաւոր, արուեստագէտ, «թարմ, պերճերանգ, աւելալիւ, տիրանոյշ, սրտատուփ, հոգեցունց ծաղիկներ ցանկելով, ածուներ շիւնելով, կամ աւելի ճիշտը՝ բնութեան հաշարս, խանդարոր, զգայաճոխ գոյները, նրբութիւնները քաղելով, ծծելով ու իր հոգիին մէջէն պրիսմակելով» ինչպէս գեղեցիկ կերպով կ'ըսէ Յ. Տ. Յակոբեան։

Եւ այդ ինքնութիւնն իր փառքով՝ լոկ արեւմտահայ տարաշխարհիկ հայ սրտերուն մէջ չէ՛ միայն որ կ'ապրի լուսոռոգ, այլ նաեւ վերաշինուող մեր սիրելի հայրենիքին մէջ ալ, ուր գուրգուրոտ խնամքի առարկայ են ի մի հաւաքուած Խորհրդային Հայաստանի թանգարանին մէջ «Արեւմտահայ անկիւն»ին մէջ Մեծարենցի գրական նշխարները, ուր ի մօտոյ լոյս պիտի տեսնէ Պետհրատէն՝ անոր գործերուն ամբողջական գեղատիպ հաւաքածոն՝ Ալազանի և Նորենցի ձեռքով պատրաստուած։

Մեր գրասէր նոր սերունդը այնքան ծարաւով կը փնտռէ «Ծիածան»ն ու «Նոր տաղեր»ը ու կ'արբենայ այդ օծուն, եւրանգաւետ ու բուրեան տողերով, սակայն

1. Մասիս. 1907, Թ. 47 «Գրական նոր հոսանքի փորձ մը»։

զրկուած էր ցարդ այն արձակէն՝ որ նոյնքան և աւելի խնկահոտ է ու թրթռուն, ուր կարծես աւելի մտերմօրէն կը հաղորդուին Մեծարենցի հոգւոյն հետ, և իր արուեստին հրապուրիչ գաղտնիքէն բան մ'աւելի կը հասկնանք։

Այս տեսակէտով իրաւունք ունի Թ. Ազատեան ըսելու թէ. «Մեծարենց իրեն յաջորդող սերունդներուն ծանօթ եղած է գրեթէ մէկ դիմագծով», այսինքն որպէս քնարերգու։ «Արձակագիրը — կը շարունակէ Ազատեան — կը մնար մոռացումի փոշիներուն տակ, թերթերու և պարբերականներու մէջ ցան և ցիր։ Իր կենդանութեանը լոյս տեսած արձակ գրութիւններուն և յետ մահու փրկուած քանի մը գրական պատառիկներուն վրայ երկու տարի առաջ — «Լոյս»ի Խմբագիր Արամ Անտոնեանի ձեռագիրներուն մէջէն — աւելցաւ նաեւ Մեծարենցի ինքնադատարեան փորձը, որ իր տեսակին մէջ արդարեւ գրեթէ անախընթաց և անսովոր, միւսներուն հետ, աճողջովին կը յայտնաբերէ անոր երկրորդ դիմագիծը»։

Ազատեան ինքն ալ, ուրիշ մէկ զաւակը Ակնի՝ որուն կաթնորակ աղբիւրներն ու գինեւէտ այգիները բանաստեղծ ըրած են իր հոգին ալ, կանուխէն սիրահար Մեծարենցի քնարին, խոր պաշտամունքով մ'է որ մօտեցած է միշտ անոր։ Ու մենք երախտագէտ ենք «Աղբիւր անմահութեան» և «Քառասնակ»ի այս շնորհագեղ գրչին, որ յետ Մեծարենցի կեանքը՝ ցոլացնող տըխրանոյշ յուշերուն և յաւելուածական խնկահոտ նմոշներուն, այսօր ալ, տասներկու տարի յետոյ, անոր մահէն քսանհինգամեակ մը վերջ՝ մեզի կ'ընծայէ անոր արձակներու չքնաղ հաւաքածոն «ՈՍԿԻ ԱՐԻՇԻՆ ՏԱԿ»² սիրուն վերնագրով՝ որ յարութիւն կ'առնէ շիրմէն ինչպէս յարաճուն փառքը վաղամեռիկ քերթողին. ու թորոս Ազատեան նուիրագործելով եր-

բեմի մերժուած ու հալածուած այդ տիւտ զոսը՝ իրաւունք ունի գրելու թէ «Այսու յետ մահու գէթ իրագործուած կ'ըլլայ անոր բաղձանքը»։ Թէեւ, ըսենք անցողակի, Մեծարենց իր «Լուսնակ քուրիկիս»³ երգին մէջ՝ հրատարակուած «Ծիածան»էն վերջ՝ ազուցած էր սիրած անունը։

(Լուսնակը) Օհ, պարտէզը չէ՛ մոռցեր,
եւ արիւն ու սարբինան
իր լոյսերովն է օծեր։

Բանաստեղծ հրատարակչին կը պարտինք Ներածախը մը՝ 23 էջ, ուր մեզի կը ներկայացնէ Մեծարենցը որպէս արեւմտահայ անզուգական քերթող, անշուշտ այն նուրբ և հոգեղէն արուեստին համար՝ որ ինքնութիւնը կը կազմէ և կ'անմահացնէ Մեծարենցը։

Ազատեան կարգաւ կը վերլուծէ իր ճարտար գրչով ու թափանցող հոգով Մեծարենցի արձակները՝ հինգ գլխակարգութեանց տակ։

Աւել «ԻՆՔՆԱՅԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ ՄԸ» զոր՝ Մեծարենց ինք «անախընթաց ու անսովոր» կը կոչէ. և հետո «Բմայքէ ու սնապարծութենէ» նա կ'ուզէ «աննկատ ու անաչառ քննադատ» ըլլալ ինքն՝ իրեն. «Իր հոգիէն դուրս ելլել. արտադրող եւնէ անշատելու է պահ մը դատող եւր որ պաղարին լուրջ գննութիւնով թերեւս նոր կողմնալոյսեր (side-light) կարենայ սփռել մութ մնացած անկիւններու մէջ»։ (էջ 29)։

Այդ ինքնադատարեանը առաջին անգամ է որ լոյս կը տեսնէ. զրուած 1906ին (Հոկտ. 9), Մասիսեան խմբակին գէմ՝ որ նախ այնքան արգելքներով կը յապաղեցնէր «Ծիածան»ի երեւումը, և յետոյ չար կամ ու ամօթալի դիրք մը կը բռնէր մը թագնելու համար անոր աստղը, անոր քերթութեան արուեստն որակելով «անիմաստ, զառանցական ճիգ մը, ապարդիւն

1. ՄԻՍՍԻՍ ՄԵՄԱՐԵՆՑ (Իր կեանքը). հտ. Ա. Կ. Պրիւս 1922, էջ 80։

2. Միսաք Մեծարենց. «ՈՍԿԻ ԱՐԻՇԻՆ ՏԱԿ» (արձակ

երկերու հաւաքածոյ) Ներածութիւն Թ. Ազատեանի. Գրատուն Նշանեան. Կ. Պ. 1934, էջ 182։

3. ՏՄ «ՆՈՐ ՏԱՂԵՐ» էջ 57. (տպ. Կ. Պ. 1907)։

ոգորում մը որ իմաստ և արժէք չունի»։ Հոտ է որ Մեծարենց՝ գիտակից իր արուեստի արժէքին, ձեռք կը զարնէր իր ջատագովականին որ ամբողջութեամբ լի է ծայրայեղ ներողամտութեամբ, ու շնորհալի անկեղծութեամբ։ Ջատագովութիւն իր հոգւոյն և իր արուեստին՝ զոր արդէն ուժեղ տողերով կը քանդակէր Ս. Անտոնեան «Ծիածան»-ի յառաջաբանին մէջ։ «Ահաւասիկ պատանի մը որ իր արփեզնաց էութեան խռովանքն ու ըղձանքները կ'երգէ բուռ մը տաղերու մէջ, և այդ տաղերը մեծ մասամբ գեղեցիկ ու դիւթիչ են, ազնուազգի շղարշներու նրբին ու հրաշարուեստ հիւսուածքը ունին։ անոնց ոսկեհոռ՝ յաճախ մարգրտայեռ տողերէն անձկալից հոգիի մը անդրանիկ ցոլեցրը կը խուսին, կը վառվոնին՝ զործուած աղամանդի մը երեսակներուն պէս... զոյնբուռ, լոյսերու, բոցի ու մշուշի այն հրաշալի փոթորիկը որ կենարար արեւին ծնունդը կը պատրաստէ՝ հարազատ պատկերն իսկ է այս նորայայտ բանաստեղծին էութեան»։

Հապա Բնչ պիտի ըսէր Ս. Անտոնեան եթէ գրէր նաեւ յառաջաբանը «Նոր տաղեր»ուն։ Ինչպէս պիտի արտայայտուէր ներշնչումի, երեւակայութեան և արուեստի այն բարձրութեան մասին՝ որուն հանդէպ Յակոբ Տէր Յակոբեան ծայրագոյն գովեստ և չարձանագրուած վճիռ մը կ'արձկէր։ «Երեւակայութիւնը և պատկերացումը այս երիտասարդին քով հասած է զարգացումի մը, որուն չի կրնար հաւասարիլ ոչ մէկ թրքահայ բանաստեղծ ու գրագէտ»։ կրնար աւելցնել նաեւ՝ ոչ մէկ արեւելահայ բանաստեղծ ու գրագէտ։

Մեծարենց իր ինքնադատարեան մէջ արտայայտած ուղղակի և անուղղակի գաղափարներով՝ իր հոգին քերթող, իր արուեստն է որ կը մեկնէ մեզի արտագեղումով մը իր ներաշխարհին՝ որ այնքան զգայուն է տպաւորուելու՝ կոյժ բնութեան ամբողջ ծանօթ ու թաքուն հրաշքներով։

Գիտակցութենէ մը զատ որ խորին է,

Մեծարենց վճիռ անկեղծութիւն մ'ունի հոն և ներող հոգի մը՝ զինքը դատաւիտողներուն հանդէպ։ Եւ անոր՝ որ իր «Բուն»ը «Վէպէնեան վարնոց կեղծարարութիւն» պատռասնոտով կնքած էր՝ կը պատասխանէ շնորհալի հեգնութեամբ։ «Մինչեւ հոն երթալու պէտք կ'աւ, չեմ գիտեր, ըսելու համար պարզապէս թէ այդ ոտանաւորը մեծ բան մը չէր արժեր։ Ես որ Վէպէնը դեռ կարդացած չեմ, փոխանակ ուրախանալու այդ մերձեցումին վրայ, պարզապէս զարմացայ որ ինքնին շատ քիչ նշանակութիւն ունեցող բանաստեղծութիւն մը Վէպէնին հետ բաղդատութեան եզր կազմելու կը ծառայէր» (էջ 34)։

Իր քերթուածներու արժէքի մասին անկեղծօրէն կ'ըսէ։ «Իր առաջին հրատարակութիւնները... ունին իրենց մէջ անարժէքներ։ հեղինակը արդէն խոհեմութիւնը ունեցած է անոնց մէկ մասը կապողէն դուրս թողելու։ տակաւին նետուելիքներ կային անշուշտ։ բայց հոս վարանած է հեղինակը» (34)։ Ապա կ'աւելցնէ։ «Երկրորդ շրջանին մէջ բանաստեղծը կը ցընցուի քիչ մը ու փոփոխութիւններ կը կրէ, թէեւ դեռ չի կրնար ամբողջովին սկզբել նետել սովորականութիւնը» (35)։

Ինքնադատարեան փորձը կարելի է կտակ մը համարիլ մեր սերունդին, մանաւանդ յետ-պատերազմեան զրոգներուն, որոնց քով շատ կը պակսի տոհմիկ տարրէն աւելի անոր շունչը, այն՝ որով լի էր իր հոգին, այն՝ զոր խանդավառելի մանկականութեամբ մը կը յիշակերտէ ինք։

Եթէ անզուգական քերթողը ինքն իր համար կ'ըսէ։ «Երբ իր առաջին հրատարակութիւնները քննենք, կը տարուինք հարցնելու թէ արդեօք կանուխ հրապարակ ելած չէ՞ Մեծարենց և կամ պիտի չշահէր սպասելով որ հակումները զարգանային իր մէջ, և ոյժի կատարեալ գիտակցութիւնով սկսէր իր բանաստեղծական վերթեւումներուն» — որուն զրականօրէն կը պատասխանէ, — Ինչ պէտք է ըսենք մեր շատ մը գրիչներուն՝ որոնց քով եւ

լեզու, եւ արուեստ եւ զարգացում եւ գաղափար դեռ տհաս են ու տմոյն։

Մեծարենց քարեղէյ յի նկատեր փոքր-կոտորիներ նորերուն։ և կը ստիպուի արձանագրել որպէս աճապարկոտներ՝ որոնց կը զղջան իրենց եռանդին վրայ՝ ինչպէս Վ. Մալէգեան, Ռ. Որբերեան, Մ. Պարսամեանն ու Ե. Գօլանճեան։

Ինչքան անկեղծ է երբ իր էութիւնը կրծող ախտին գիտակ՝ կ'ըսէ թէ իր «Մթնշաղկերը, Այգերը հիւանդագին, ընկճող տխրութիւն մը ունին՝ որ քիչ մը կ'արդարանայ թերեւս սա նկատումով թէ ճշմարիտ հիւանդ մըն է խօսողը»։

Իսկ տողերը որ փակուած են ինքնադատարեան փորձին՝ մեր բանաստեղծներու հայր մերը պէտք է ըլլան։ «Փափաքելի էր ուրեմն, որ Մեծարենց ջանար իր էութենէն դուրս ելլել։ չէ թէ մինակ Ծիածանի հեղինակը, այլ մեր բոլոր բանաստեղծներն ալ մերկանալու են այլեւս եսին տաղտկալի ոչնչութիւններէն։ մէկդի թողունք քիչ մը անմարդկային անձնաբանութիւնները, բարբախելու համար բնութեան սիրով։ Բանաստեղծը բնութեան ցոլացումը պէտք է ըլլայ, թէ ոչ բանաստեղծ չէ իրապէս։ քերթուածները իրեն բառ պէտք է ունենան տերեւին թրթռումը, թռչունին դայան լայլը, մարդերուն գորովը, դաշտերուն ու լեռան մշտանոյն զօրութիւնը։ Բանաստեղծին ձայնը տիեզերական յարաբերակալութեան մը լարը պէտք է ըլլայ, բոլոր գոյութիւններու համադրական թրթռումովը տրոփուն» (45)։

Եւ մենք գիտենք թէ այս պայմաններու և հոգեբանութեան գիտակիցը՝ եղած է զայն ու մարմնացած միանգամայն։

Պրն. Թ. Ազատեան՝ Բ. բաժնին մէջ գետեղած է Մեծարենցի «ԳրԱԿԱՆ ԿԵՆԴՐԱՊԻՐՆԵՐ ԵՒ ՔՆՆԱՊԻՐՆԵՐ ԵՔՆՐ»-ը որոնց մէջ նախ կը նշմարենք «Եղիշէ եւ պիսկ. Դոսթաեան»ը, «ճշմարիտ արուեստագէտի տաղանդը, որ ազնուական ու շնորհալի մոգութիւն մըն ալ կ'աւելցնէ իր բանաստեղծութեանց թովանքին վրայ»։

ՈԱԶԲ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1984

Կը յաջորդէ «Գ. Զօհրայ» որուն «կենդանագիրը, կ'ըսէ Պրն. Ազատեան, մասնակի դատում մըն է, վերաբերելով մեծ գրագէտին հոս հոն հրատարակուած բանաստեղծութիւններուն... Առանձնապէս շահեկան կը դառնայ այս վերլուծումը առնով, որ գրեթէ ոչ ոք փորձած է ուսումնասիրել և զատել բանաստեղծը՝ Զօհրայի արտադրութիւններուն մէջէն» (էջ 34)։ Այդ բանաստեղծութեանց հաւաքածոյ մը 14 կտորէ բաղկացեալ՝ դեռ անցեալ տարի էր (1982) որ երեւցաւ Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներուն տուած Գր. Զօհրայի «Ծանօթ դէմքեր ու պատմութեանքներ» աղուոր հատորին մէջ (էջ 105-124, տպ. Փարիզ)։

Ապա «Անտիպ բանաստեղծ մը» վերնագրին տակ՝ Մեծարենց կը մատնանշէ վաճառման — Թաթուլը որպէս «նոր ու նորաշուն բանաստեղծ մը», կամ «առաւելապէս նրբերանգութեանց ու նրբաձայնութեանց քերթող», ու այդ տեսակէտներով կը ձեռնարկէ վերլուծել անոր ոտանաւորները։

«Նարեկացիին հետ»ը արուճանակ մը կարելի է նկատել ապագայ գործի մը, որ թերեւս ըլլար մեծ, պատկառելի, խոր, ինչպէս են Զօպանեանի էջերը նոյնանիւթ։

Մական հոս Մեծարենց քանի մը կէտեր կ'առնէ ու անոնցմով մօտենալ կամ վերլուծել կը փորձէ Նարեկը՝ որ իրեն համար «ալեկոծութիւն մըն է» մանաւանդ ստոյգ ալեկոծութեան նկարագրին մէջ, ուսկից վերջ «Այս ալեկոծութիւններուն ու ծփփանքներուն վերեւ միշտ կը փթթի փրփուրներուն շուշան ծաղիկին պէս՝ լոյսի հարս Աստուածամարին՝ ցնծութեան ու կուսութեան ճերմակ գաղափարը» (81)։ Ազատեան գունեղ ու զօրեղ տողերէ վերջ կը յիշէ թէ ինչպէս վաղամեռիկ Մեծարենց փարած էր այդ գրքին՝ որ մօտն էր իր մահամերձի սնարին ալ և հոն կը խնկէր իր հոգին։

Հուսկ այս բաժնին վերջը կը գտնենք «Յետամնաց Բարեկենդան»ը զոր կարելի է դնել «Ինքնադատարեան փորձ»ին քով, քանի որ աս ալ իր ջատագովականն է ֆայ-

25

լակի դէմ՝ որուն անպատկառ ու անպարկեշտ տգիտութեան, գեղագիտական ու բանաստեղծական անհասկացողութեան դէմ Մեծարենց զայրացած՝ կը խայտառակէ զանի ոչ թէ «գրիչ», այլ «գրչակոթ» կոչելով։ Սակայն, ինչ որ մեզի համար շահեկան է հոս ալ՝ վերլուծումն է և մեկնութիւնը իր քերթումներուն, շեշտումը իր արուեստի ըմբռնումի, գաղափարի և բառերու և իր ձգտումներուն և նախասիրութեանց՝ գրական արուեստի մարզին մէջ։

Գ. բաժինը «ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ՈՒ ՏԵՍԻՆՆԵՐ»-ով է կնքած Պրն. Ազատեան. գիւղին՝ որ իր տեսարաններով Մեծարենցի հոգւոյն մեծագոյն ներշնչարանը կը կազմէ. և Ազատեան լաւ կը շեշտէ այդ տեսակէտը նոյն ինքն քերթողին բառերով. «Անշխանելի բազմանքս եղած է վերստին տեսնել ու ապրիլ գիւղիս ծոցը՝ նորոգութիւն իր տեսարաններուն ու գեղեցկութեանց աւելումը»։ Խորապէս համոզուած՝ թէ «այն ատեն աւելի ինքնատիպ ու ապրող կ'ըլլայի» (153)։

Գիւղականներուն մէջ է Մեծարենց՝ իր ամբողջ ինքնատուութեամբ՝ որուն կը ձգտի միշտ իր մեծ ու մտահոգիչ սեւեռումով։ «Յայգայիկ»-ին մէջ, ինչպէս կը վերլուծէ Ազատեան, կը գտնենք «իր գեղի կոչնակին զանգիւնը, կարաւաններուն բոժոժները, եղնիկներուն վազքը, մրտենիններու համբոյրն ու սօսաւիւնը և հովը՝ զինով աղջկան մը պէս... (էջ 35)։ Յայգայիկը օժուն ու թրթռուն ներդաշնակութիւն մ'է համընթաց «Ծիածան»-ի նոյնանուն «Յայգանկար» ու «Յայգանուագ»-ներուն։

Իսկ «Որբիկ տերեւ»-էն այդին է կը բուրէ իր պաշտած գիւղին՝ համակ տեսիլ և երազ՝ որ կ'երթայ «բայց խանդաղատանքը դեռ կը մնայ»։

«Չրիկ ծառը» դարձեալ գիւղանկար՝ սիրուն ու գրաւիչ հիւսուածքով, մեծագոյն շահեկանութիւն մը կը ներկայացնէ մեզի «տոհմային նկարագրով» ինչպէս կը նկատէ Ազատեան, որ անցնելով «Տկձորի երգ»-ին՝ զայն կ'որակէ արձակ բանաստեղծութեան «պարզ ու վճիտ երգասացու-

թիւն մը՝ անհամար թրթռացումներով լեցուն»։ անով հրաւէր կը կարգայ մշակներուն ունկնդրել իր երգին «որ բերազան բուրմունքներու խուրձ մըն է...»։ Ու հեռուն կ'ուրուագծէ անոնց գիւղական տունը՝ որու «ետին, արուեսակը մշտածիծաղ կը թարթափի, հեռաւոր, պայծառ ու լուսարձակ ինչպէս ձեռ խղճին ձայնը... Տունը դեռ գրկաբաց կը սպասէ ձեզի։ Տունը... ինչպէս զիտէ ժպտիլ, ամոքել, սիրել...»։ Ու գիւղական պատկերը կը փակէ հեշտորոք հրաւէրով՝ որ մշակները ննջեն տանիքներուն վրայ «լուսաւորներու աննիւթ անձրեւումին տակ...»

Գ. բաժինը կ'ամփոփէ «ԱՆՁԱՏ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ»-ը. «Հատուածիկներ»-ը համակ կը բուրեն «լուսնային, անհուն, կապոյտ, մետաքսէ քաղցրութիւններ... փախչող վրդովմունքներու սպիտակ երազայնութիւնը... ծովուն աղաբոյր շունչը...» և աղաղակ մը Մեծարենցի հոգւոյն մէջ «որ գէպի կեանք կը վազէ», կեանքը՝ իրմէ փախստական շիթ առ շիթ. և «մահուան անդենային զգայնութիւն մը՝ մահագոյն մտածութեան միապաղաղութեան մէջ» իր հոգին ճնշող։ «Աչկերգ»-ը «գիսասխուի, մուլեկան հովերով, ամպամած ու գաղջ իրիկունով» նկարելէն վերջ կարծես Տէրեանի երգը կը լսեցնէ. «մանրահատ անձրեւ մը ուրախութեան արցունքի քաղցրութեամբ իջաւ մինչեւ հոգւոյս յուշերուն մէջ»... Եւ «Առտուն»-ը որ Մեծարենցի աննման արուեստին տակ կը դառնայ բարի քոյր մը ու իր շուշան ու խունկ ձեռքերով մեր ճակտին կը հպի, կը զգուէ ծաղիկները մեր ցաւին։ «Մեծ Մայրիկը» «Մեծարենցի ամէնէն խօսուն ու կատարեալ արձակներէն մէկն է» կ'ըսէ իրաւամբ Ազատեան. ան հայ մայրիկն է՝ հաւատաւորի մը բարեպաշտութեամբ, որուն երիթացեալ շրթներուն վրայ շարունակ կը ծաղկին Գրիստոսն ու Աստուածամայրը, որոնց զօրութեան մեռնելով կ'ապրի նա՝ տիրանոյշ յիշատակին փարոս իր վաղամեռիկ աղջկան։

«Ձեռքերը» իրիկնային տեսիլ մ'է եղե-

րերգական «մթնշաղին ստուերախառնութիւններէն անդին, լեռնագիծ հորիզոնին հուսկ բոցին մէջ, զոյգ մը ձեռքեր՝ թափանցիկ լուսեղէն ձեռքեր»... ու զանոնք կը տեսնէ Մեծարենց «ծովեզերքի պատըշգամին վրայ նստած, լուսաբաղձիկ յափըշտակութիւններով»։

Հուսկ «Մահը» մանկական թովանքին մէջ այնքան տխուր, այնքան աղակտուր։

Ե. բաժինն մէջ ունինք Մեծարենցի մտերմիկ «ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ»-ը սակաւթիւ, բայց կարեւոր մեզի, քանի որ անոնց մէջ կը բանայ իր տպաւորող ու լուսակարօտ հոգին, իր վշտերն ու սփոփանքը, իր ձգտումներն ու մտահոգութիւնները գրական, ինչպէս իր պաշտամունքը բնութեան և իր գիւղին։

Զ. «ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅԱՅՈՒՄՆԵՐ»-ը՝ միայն երկու հատ՝ շատերէն, հոն ամփոփուած են «գաղափար մը կազմելու համար լեզուի այն մաքրութեան ու ներդաշնակութեան մասին որոնք երեւան կու գան» անոնց մէջ։

Եւ վերջապէս Պրն. Թ. Ազատեան զրած է համառօտ «Գրասցանկ» մը «մեծ մասը գաւառական բառերու, ինչպէս կ'ըսէ, զորս Մեծարենց ինք գտած ու նուիրագործած է, ոչ միայն նոր երանգ մը տալով իր լեզուի առանձնայատուկ գեղեցկութեան,

այլեւ ճոխացնելով մեր տոհմային գրականութեան գանձարանը»։

Սլաւրած ընթերցումը Մշակոյր մատենաշարի այս առաջին գոհարին, զոր մեզի կ'ընծայէ բանաստեղծ Ազատեան՝ ճաշակաւոր ու սիրուն ձեւի մը մէջ, ամփոփ ու կուռ ներածութեամբ մը, կը զգանք մեծագոյն հաճոյքը տպաւորութեամբ և ըմբոշխումով այն հոգեկանութեան որ կը սկսի «Ծիածան»-ի երանգներով, կը յորդի ու կը զօրանայ «Նոր տաղեր»-ուն յաղթանակով, և կը ծաւալի հեշտորոք «Ոսկի արիշիկ տակ», այսինքն այգեստանին հրապոյրով, հողին կենեղուտ շոգոլիով ու թրթռումներով գիւղին կոյս տեսիլներուն։

Եւ Մեծարենց՝ որքան ծաղիկ վաղաթառամ, որքան հառաչ կիսահագագ, կը նուիրագործուի անմահօրէն մեր գրականութեան մէջ որպէս բնութեան խորհուրդներուն հաղորդ ու պատգամ, միակ և աննմանօրէն նրբախոհ, նրբազգած քերթող, որ — իր բառերով —

Ծիր մ'արցունքով՝ կարի մը խռնկ սրբաւորին մէջ կը ցանէ
մեր հոգւոյն, և մենք անոյշ ու թախծոտ
կարօտով և երկիւղած յարգանքով կ'ունկնդրենք անոր
անդրաշխարհէն եկող ձայնին...
Հ. ԵՂԱ ՓԵՏԻԿԵԱՆ

ՖԵՐԴՈՒՍԻԻ

ԾՆՆԳԵԱՆ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿԸ

Պարսիկ անգուգական դիւցազներգակ քերթողին ծննդեան առաջին հազարամեակին (934-1934) առթիւ տօնախմբուած հանդէսներուն՝ որոնց մասնակցեցաւ բոլոր քաղաքակիրթ աշխարհը, «Բագմավէպ»-ի խմբագրութիւնս ալ իր յարգանքի բաժինը նուիրեց Պ. Հայկ Աճէմեանի ձեռքով՝ զոր յատուկ ներկայացուցիչ նշանակած էր հանդիսադիր Յանձնաժողովին քով։

Թերթիս յաջորդ թուով պիտի տանք մեր ներկայացուցիչ և թղթակից Պ. Աճէմեանի մանրամասն տեղեկատուութիւնը կատարուած հանդէսներու մասին, ինչպէս նաեւ Ֆերդուսիի կեանքին և գործին։

ԽՄԲ.